

GRAVIN MARIA ELISABETH II VAN DEN BERGH

ACHTERGRONDEN VAN EEN PORTRET UIT 1628

R.R.A. van Gruting

In 1995 verwierf het Gemeentemuseum Het Markiezenhof te Bergen op Zoom een portret van Maria Elisabeth II (1613-1671), geboren gravin Van den Bergh, door haar huwelijk prinses (Fürstin) van Hohenzollern-Hechingen en door vererving van moederszijde markiezin van Bergen op Zoom. In deze omgeving hoort dit schilderij bij uitstek thuis. Het is vooral om historische redenen een belangrijke aankoop: het op zichzelf al onbekende portret is tot nu toe het enige dat van haar bekend is. Naar aanleiding van de recente verwerving van dit paneel worden in dit artikel enige kunst- en cultuurhistorische achtergronden geschetst en in samenhang daarmee enige biografische bijzonderheden gegeven.

Inleiding

Het portret van gravin Maria Elisabeth II van den Bergh in het Markiezenhof is nooit voorwerp geweest van onderzoek, noch is er een afbeelding van verschenen in enige studie. Van de mogelijke kunst- en cultuurhistorische vragen rond het schilderij worden hier behandeld: de juistheid van de identificatie, de interpretatie van de voorstelling en de mogelijke invloed van de persoon van de opdrachtgever bij de tot standkoming ervan. De kunsthistorische waarde van het paneel moet – na materieel onderzoek, dat zeker nodig is – nader worden bepaald door anderen, op een andere plaats.

Ook over Maria Elisabeth zelf, die Elisabeth, Isabelle of Lieske werd genoemd, is nooit een monografie of wetenschappelijk artikel geschreven, hoewel zij een belangrijke persoonlijkheid is geweest in het midden van de zeventiende eeuw. Slechts A.P. van Schilfgaarde wijdt ruim twee bladzijden aan haar in zijn boek over het Huis Bergh te 's-Heerenberg en het geslacht Van den Bergh.¹ Haar genealogie is aan te treffen in de studie over het Huis van Bergen op Zoom van W.A. van Ham.² Bij deze auteur vindt men ook opmerkingen over Maria Elisabeth II vanuit het oogpunt van de instellingsgeschiedenis.³ Het volgende artikel berust gedeeltelijk op tot nu toe ongebruikte archiefbronnen. Naast Elisabeth van den Bergh zijn de hoofdrolspelers in het komende verhaal: kolonel Nicolaas Schmelzing en Elisabeth Stuart, koningsdochter en 'winterkoningin'.

Het portret van gravin Maria Elisabeth II van den Bergh uit 1628

Het niet gesigneerde portret van Elisabeth werd voor de eerste keer geveild bij Sotheby Parke Bennett & Co te Londen op 9 juni 1982 (nr. 28; toeschrijving: Studio of the Dumonstier). In 1995 werd het voor de tweede keer aangeboden op een veiling van 4 april bij Phillips te Londen (nr. 216) maar niet verkocht. Uiteindelijk heeft het Markiezenhof in juni daaropvolgend het portret kunnen verwerven. Het is geschilderd op paneel, 47 x 39,5 cm; de lijst ontbreekt. De conditie van het schilderij is goed. Het opschrift in de rechterbovenhoek luidt: 'Madame Elisabeth//Comtesse de Bergues 1628'. In de veilingcatalogi wordt over de herkomst van het schilderij niets vermeld. Een foto ervan was rond 1935 in het bezit gekomen van het Iconografisch Bureau te 's-Gravenhage door toedoen van H. Schneider, die het portret toeschreef aan Wybrand de Geest, hofschilder van de Nassaus in Leeuwarden. Deze toeschrijving en die aan het atelier van de Franse hofschilders Dumonstier zijn echter weinig aannemelijk.⁴

1. A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh* (Maastricht 1950) 259-261. Ch.C.M. de Mooij bereidt aan de KU Nijmegen een dissertatie voor onder de titel *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie, dekolonisering en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1810*. Daarin zal ruime aandacht worden besteed aan persoon en optreden van markiezin Elisabeth na 1648.
2. W.A. van Ham, *Het doorlichtig Huis van Bergen op Zoom* (Zaltbommel 1977). Zie ook: W.A. van Ham, 'Een "genealogie" van de heren en markiezen van Bergen op Zoom hersteld', *De Nederlandsche Leeuw* 94 (1977) k. 164-169.
3. W.A. van Ham, *De archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom* (5 dln.; 's-Hertogenbosch 1980).

Gravin Maria Elisabeth II van den Bergh, 1628. (foto Gemeentemuseum Het Markiezenhof, Bergen op Zoom)

Door het opschrift hebben wij nog geen zekerheid omtrent de identificatie. Vaak gebeurde het immers dat een dergelijk bovenschrift later werd toegevoegd en een gissing inhield. Slechts wanneer wij een tweede afbeelding van Elisabeth vinden, kunnen wij definitieve zekerheid krijgen. De Franse schrijfwijze 'Bergues' in plaats van 'Berghe(s)' is wel gebruikelijk. De vader van Elisabeth wordt regelmatig Henry de Bergues genoemd in contemporaine Franstalige bronnen. Het jaartal 1628 in het bovenschrift is een belangrijke toevoeging: Elisabeth is dan vijftien jaar. Dat klopt wel zo ongeveer met de leeftijd van de afgebeelde. Het jaartal geeft ons bovendien de mogelijkheid aanknopingspunten te krijgen met archiefbronnen.

In het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem berust een correspondentie tussen de hoge militair Nicolaas Schmelzing, luitenant-gouverneur van Overijssel, en Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg.⁵ Graaf Floris was in 1601 gehuwd met gravin Catharina van den Bergh, een jongere zuster van graaf Hendrik, Elisabeths vader. In een brief vanuit 's-Gravenhage van 8 maart 1628 schrijft Schmelzing: 'Ik hope U.G. [= Uwe Genade, graaf Floris] die werde haer word halden, dat ick mag die schiltereien von hetselbe [= Elisabeth] ende von frele Margaret bekomen. Ik hebet all bestelt tot Utrecht bei jufra von Bederod, dat si dann sollen geschiltert werden.' In de correspondentie noemt Schmelzing Elisabeth steeds 'frelen Liske', dat wil zeggen freule Lieske. Er zal dus in Utrecht van haar en van freule Margaret een portret worden gemaakt; hij heeft daartoe opdracht gegeven. De laatste is de achttienjarige Sophia Margaretha (1610-1669), dochter uit het tweede huwelijk van Johan van Nassau-Siegen 'de middelste' (zoon van 'Jan de oude', broer van Willem van Oranje). Zij was in het najaar van 1623 na de dood van haar vader, die drieëntwintig kinderen naliet uit drie huwelijken, onder de hoede gekomen van graaf Floris, die voor haar verdere opvoeding zou zorgdragen.⁶ Over deze Margaretha is niet veel bekend. Zij trouwde pas in 1656 met de weduwnaar George Ernst, graaf van Limburg-Stirum, heer van Wisch en Lichtenvoorde.⁷ 'Jufra von Bederod' moet wel Margrita Maria gravin van Falckensteijn (1597-1637) zijn, sinds 1620 weduwe van Walraven IV, heer van Brederode.⁸ Zij woonde sinds zeer kort, 19 februari 1628 (oude stijl), in het woonhuis van het Utrechtse convent van Abraham Doly.⁹ Al in 1623 was zij in Utrecht gaan wonen om dichterbij graaf Floris te zijn, haar steun en toeverlaat. Daar had zij een kleine hofhouding.¹⁰ Zij stond in contact met de in hofkringen bekende portrettist Paulus Moreelse, die al in 1604 portretten had gemaakt van graaf Floris en gravin Catharina.¹¹

In een naschrift bij de brief van 8 maart komt Schmelzing terug op het portretteren. Hij vraagt of Floris Lieske wil excuseren met het maken van haar portret, dat kennelijk enige tijd kost. 'Ik hope U.G. sollen haer word halden, dat ik solke [het portret] mag heben. Ik hebe den heer vader von al min hert lief. Ik weet dat mik [= mij] deselbe gern sol gönnen die schilterei.' De reden waarom hij het schilderij wil hebben is interessant: niet alleen omdat hij dol op haar is, wat blijkt uit andere plaatsen, maar ook omdat hij haar vader van harte lief heeft. Hier spreekt een 67-jarige president van de krijgsraad van de Republiek over een meisje van vijftien en over haar vader, die op dat moment – Ambrosio Spinola was begin 1628 naar Madrid vertrokken – de belangrijkste legeraanvoerder was van de Spaanse Nederlanden, Schmelzings belangrijkste tegenstander dus te velde. Op hun merkwaardige relatie zullen wij nog ingaan.

In een brief van Schmelzing aan graaf Floris uit 's-Gravenhage van 27 maart 1628 komt een ander weer ter sprake: 'Disen brief dient alleen om U.G. to bitten dat diselben langer verloff bei U.G. Gemahlin wollen to wegen brengen vor die beide frelens von den Berg ende von Nassau,

4. U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler X* (Leipzig 1914) 129vv. (s.v. Dumonstier). Daniël Dumonstier (1574-1646) noch Pierre II (1585-1656) hebben in 1628 in de Spaanse Nederlanden gewerkt. Lyckle de Vries, *Wybrand de Geest. 'De Friessche adelaar'. Portretschilder in Leeuwarden 1592-1661* (Leeuwarden 1982).

5. Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief Heren en Graven van Culemborg (AHG Culemborg) nr. 745.

6. Graaf Ernst Casimir van Nassau aan graaf Floris, 1 nov. 1623, RAG, AHG Culemborg nr. 581.

7. Georg Ernst is eerder – vanaf 1631 – gehuwd geweest met Magdalena, gravin van Bentheim, gest. 1649.

8. N. Berghuijs, *Margrita Maria van Falckensteijn. Pleegdochter van Prinses Maria van Oranje*. (Tiel 1993). 'Jufra' kan, behalve voor ongetrouwde vrouwen, ook worden gebruikt voor een gehuwde vrouw van stand of douairière.

9. Vriendelijke mededeling van drs. E. Domela Nieuwenhuis te 's-Gravenhage.

10. Berghuijs, *Margrita Maria van Falckensteijn*, 39.

11. C.H. de Jonge, *Paulus Moreelse, portret- en genreschilder te Utrecht, 1571-1638* (Assen 1938) 5, 6, 13.

darmede die schilterei von frelen Liske so angefangen mag utgemakt werden ende frelen Margarete, die will sik nit laten schilteren sonder U.G. verloff, daer ik haer hebe versekert, dat U.G. solkes belobet [heeft], sonst soll ik so lang mede moeten wachten.' Schmelzing vraagt via Floris verlof aan zijn vrouw Catharina om de jonge dames in Utrecht te houden (bij Margrita van Brederode?) voor het poseren bij een Utrechtse schilder. Floris en Catharina zijn kennelijk op dat moment nog in Culemborg en niet in Den Haag.

Schmelzing bedankt graaf Floris in een brief van 24 mei 1628 uit Den Haag voor het portret van Margaretha, waarvoor zij zolang heeft moeten poseren. Hij komt in de genoemde correspondentie duidelijk als opdrachtgever van de portretten naar voren. Al uit een brief van 23 april 1615 blijkt dat Schmelzing een collectioneur is. Hij vraagt daarin om portretten van Floris en Catharina, 'Dat ik diselbe soll hangen in so een goede compagnien bei so vehl prinzen ende heren.' Uit een rekening in het Culemborg-archief valt op te maken dat hij op 28 mei 1617 inderdaad een portret van Floris door J. van Ravesteijn heeft gekregen.¹² In het begin van 1629 zal hij nog vragen om (replieken van) portretten van de gravinnen Maria Elisabeth I van den Bergh – niet te verwarren met de hoofdpersoon van dit artikel – en haar nicht gravin Leonora van den Bergh, die in Luik gemaakt zijn.¹³

Onze conclusie kan zijn dat het paneel in het Markiezenhof het in maart/april 1628 te Utrecht in opdracht van Schmelzing vervaardigde portret van Elisabeth is. Opschrift, jaartal, leeftijd-overeenkomst en gevonden archiefbron wijzen daarop. Het teruggevonden portret is niet later in hetzelfde jaar in de Spaanse Nederlanden ontstaan, bijvoorbeeld te Brussel of Luik. In het vervolg zal namelijk blijken dat een toeschrijving aan een Noordnederlands schilder dwingend is. Dit portret hoeft echter niet noodzakelijkerwijs het exemplaar te zijn dat oorspronkelijk in de collectie Schmelzing heeft gehangen te Deventer. Van dit origineel kunnen (werkplaats)kopieën gemaakt zijn voor Floris en Catharina, voor haar vader graaf Hendrik en eventueel zelfs voor de winterkoningin.

Maria Elisabeth II van den Bergh en haar familie rond 1628

Elisabeth komt in Schmelzings brief van 24 mei 1628 niet meer ter sprake. Waarschijnlijk is haar portret al eerder gereed gekomen en logeert zij niet meer bij haar oom en tante in Culemborg. Zij zal zijn teruggegaan naar haar vader en haar tantes in Spaans Opper-Gelre.

Schmelzing zendt in de hiervoor genoemde brief van 8 maart een sauvegarde voor Lieske. Frederik Hendrik heeft hem opgedragen haar elk jaar een nieuwe te geven. 'Ik soll dieselbe solliciteren [= mij om haar bekommeren] so lang ik lebe ende waneher het frelen in diese landen will komen, soll haer altoos een passport a part geben.' Een dergelijk paspoort was natuurlijk nodig in oorlogstijd voor een dochter van een generaal van de vijand. Zij zou gevaarlopen gegijzeld te worden. Het valt op dat Schmelzing deze sauvegarde – weliswaar iets anders dan een paspoort – pas stuurt, als zij al in Culemborg logeert. Deze is misschien vooral bedoeld om van Culemborg naar Utrecht te komen.

Uit andere bronnen komen wij te weten dat Lieske al in januari in Culemborg aanwezig was. Zij was toen met de gehele familie Van den Bergh uit 's-Heerenberg op bezoek gekomen bij oom en tante in Culemborg. Het gezelschap bestond uit graaf Albert van den Bergh en zijn gemalin en nicht Maria Elisabeth I, regerend gravin Van den Bergh en markiezin van Bergen op Zoom, Alberts zusters Leonora en Anna Maria, en zijn moeder Françoise de Ravenel, die begeleid werd door Michel de Conflans, markies van St. Rémy, met wie zij in tweede echt gehuwd was. In totaal een groep van 24 personen met 28 man gevolg. De familie met aanhang arriveerde op 9 januari en vertrok op 21 februari. De tafelschikking in die periode is bewaard gebleven.¹⁴ Aan tafel bij

12. RAG, AHG Culemborg nr. 1853/9. Mr. P.J.W. Beltjes te Arnhem maakte mij hierop vriendelijk opmerkzaam.

13. Brief van Schmelzing van 3 febr. 1629, RAG, AHG Culemborg nr. 745.

14. Van Schilfgaarde, *Huis Bergh*, 241 en RAG, AHG Culemborg nr. 410. Graaf Otto's oom Bernard Albrecht was in 1626 gehuwd met Anna Maria van den Bergh, bastaarddochter van graaf Hendrik.

de hoogste gasten zat ook een 'graef Otto', die al in Culemborg logeerde. Hij is waarschijnlijk de achtjarige zoon van Herman Otto van Limburg-Stirum-Bronkhorst. Zijn aanwezigheid werpt een extra licht op de zorgzame gastvrijheid van het kinderloze echtpaar te Culemborg. Schmelzing schrijft Floris op 8 februari dat hij blij is te horen dat het ongeluk met 'frelen Liske' goed is afgelopen. Hij geeft geen verdere bijzonderheden. Hij meldt wel dat graaf Hendrik zijn dochter Lieske aanbeveelt in zijn brieven en de wens uit dat zijn dochter wordt voorgesteld aan de winterkoningin.¹⁵

Graaf Hendrik van den Bergh, *gravure van Paulus Pontius naar Antony van Dijck, ca. 1630.* (foto Stichting Huis Bergh, 's-Heerenberg)

Voorafgaande aan deze logeerpartij in Culemborg heeft Lieske in de maand december in 's-Heerenberg gezeten. Aan het eind van een brief uit Utrecht van 25 december 1627 aan Floris, die blijkens de adresseringen al vanaf 6 december in 's-Heerenberg zit, schrijft Schmelzing namelijk dat hij de handen kust van 'frelen Liske, die dochter von mijn so grote patron. Bregen U.G. dieselbe [= Lieske] in Den Hagen, all die wellt sollener amorös von werden. Si soll nit willkom sein bei die dames, die von haeren servitors sollen beroft werden.' Schmelzing kondigt aan dat hij in de volgende weken naar Culemborg komt. Op 6 december had hij al naar 's-Heerenberg geschreven: 'Een oude grizard [Schmelzing zelf] verlangt noch to sehen, die afkombling van die jenigen, daer ik sovehl ehr von gehat, ende im feld so dikmalen an malcander gerecontrirt heben. Ik laat het all up U.G. ankommen.'

Dat graaf Hendrik zijn dochter naar zijn neef en nicht Albert en Maria Elisabeth I stuurt in 's-Heerenberg, dat binnen de invloedssfeer viel van de Republiek, zal te maken hebben met de omstandigheid dat Liesjes moeder kort daarvoor, in maart 1627, was gestorven. Het verblijf aldaar zal haar wat ontspanning hebben moeten brengen. Tegelijkertijd houdt graaf Hendrik zich duidelijk bezig met haar entree in de grote wereld, want hij wil dat ze in Den Haag wordt voorgesteld aan de winterkoningin. Einde 1625 had hij al zijn bastaarddochter Anna Maria (geb. ca 1606/7) naar Den Haag laten gaan om haar daar te introduceren.¹⁶ Men zou verwachten dat

15. Twee brieven uit Deventer van 29 jan. 1628 o.s., RAG, AHG Culemborg nr. 745.

16. Brief van Schmelzing van 19 dec. 1625, RAG, AHG Culemborg nr. 745: 'Graf Henrick von den Berg heft mik vor 2 dagen geschreven, dat denselbe all tidong hebe von het hensken [Anna Maria en niet Elizabeth, want die is dan pas twaalf] ut Den Hagen. [...] Min oude moder frelen Anna [graaf Hendriks zuster Anna] schrift het mik ook, hoe grote vreuchden se ober hatten, dat dese benedicti ware up een huis angekomen [nl. dat een bastaarddochter voor vol wordt aangezien], daer seinn opgetogen ende so geoblignirt. Het arme hensken kombt all froe hore ik in den krieg. Ist all in scharmizl [schermutseling] gewesen, up de comedi, doch ist mik ok geseit, dat het tonrecht sei angestast, dat het up die Franze wohl sprekende dochter sei gemunt gewesen.'

alleen het hof van landvoogdes Isabella in Brussel daarvoor in aanmerking kwam. Anna Maria trouwde overigens al in 1626 met de katholiek gebleven graaf Bernard Albert van Limburg-Stirum-Bronkhorst, die vocht in de legers van haar vader.

Het is opvallend dat graaf Hendrik zijn dochter met haar katholieke familie mee laat gaan via het stamslot Huis Bergh naar Culemborg in vijandelijk gebied en haar daar vervolgens, nadat de andere familieleden terug zijn gegaan, geheel alleen in een protestantse omgeving laat verkeren. In de winter en het voorjaar van 1628 was er weliswaar geen oorlogscampagne aan de gang, zoals tijdens de belegering van Groenlo, zomer 1627, en die van 's-Hertogenbosch, zomer 1629, waarbij haar vader als legeraanvoerder telkens een hoofdrol speelde, maar men leefde wel in oorlogsomstandigheden. Ook in Culemborg kon Elisabeth zich vermaken, bijvoorbeeld met de drie jaar oudere Margaretha van Nassau, en kon zij de banden aanhalen met een oom en tante die in een zeer hartelijke betrekking stonden tot haar vader en haar tantes Anna en Charlotte. Elisabeth zal voortaan dankbaar met graaf Floris blijven corresponderen. Zij betoont in haar brieven haar oom een eerbied die uitstijgt boven de gebruikelijke beleefdheidsformules van die tijd.¹⁷

Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg, door J.A. van Ravesteijn. (foto Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg)

Gravin Catharina van den Bergh, door J.A. van Ravesteijn. (foto Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg)

Naast de reeds genoemde motieven tot de logeerpartij, lijkt het alsof graaf Hendrik Elisabeth in 1628 gebruikt om de familierelaties over de vijandelijke grenzen heen in stand te houden. Hij was zeer gehecht aan de familieclan en had bovendien financiële belangen in de Noordelijke Nederlanden, die door zijn afwezigheid waarschijnlijk mede door familieleden werden behartigd. Zo bezat hij de baronie Hedel, die later in bezit zou komen van zijn dochter.¹⁸ Graaf Hendrik was bovendien een Geldersman met meer sympathie voor de mentaliteit van de eigen landslieden, dan voor die in de door de Spanjaarden beheerste hofkringen van Brussel. Hij had zelfs een afkeer van de 'sermonia' van de Spaanse edelen. Hij wilde geïnformeerd blijven over wat er zich aan de andere kant van de grens afspeelde. Men verdacht hem er in het zuiden al vanaf 1622 van steeds

17. RAG, AHG Culemborg nr. 526: de enige brieven van Elisabeth die mij bekend zijn (tien stuks waarvan slechts twee geda-teerd). In het Archief Huis Bergh te 's-Heerenberg zullen naast nr. 887 (één minuut) nog wel ingekomen brieven van haar voorkomen.

18. J.M. van Engelen en F.M. Eliëns, *Kasteel Hedel* (Doorn 1984). Het archief van de baronie Hedel is praktisch geheel verloren gegaan.

rekening te houden met de belangen van zijn volle neven prins Maurits en prins Frederik Hendrik. Aartshertogin Isabella had in 1626 een verbod laten uitgaan op contacten met de vijand. Graaf Hendrik heeft zich daar niet veel van aangetrokken en blijft corresponderen met zijn zwager Floris van Pallandt, en ook met zijn neef Ernst Casimir van Nassau en Schmelzing. Op 20 september 1627 schrijft de laatste aan Floris dat hij bijna elke dag brieven ontvangt van graaf Hendrik. Voorzover valt na te gaan, staan hierin slechts betrekkelijk onschuldige zaken als levering van paarden en het uitwisselen van beleefdheden en grappen: 'G. Heinrich schrift mik, den Prinz von Oranien an to dienen, dieweil den prinz dise statt Groll in tegenward von haer leger heft afgenomen, dat den Prinz tem minsten hem soll wederom die ehr gönnen, dat denselbe het retreit [terugtrekking] darvon soll doen. Den Prinz seite gern, indien meinheer G. Heinrich haer Ex. noch so een statt wolle laten nemen, wolle denselben gern altoos die retireite gönnen.' Begin 1630 wordt graaf Hendrik echter beschuldigd van verstandhouding met de vijand, waarbij zijn contacten met Floris – die gedeputeerde te velde was van de Staten-Generaal – nadrukkelijk worden genoemd.¹⁹ Dit leidt mede tot zijn beruchte afval in 1632, die weer zijn ter dood veroordeling in 1634 door de Grote Raad van Mechelen tot gevolg had.

Maria Elisabeth II van den Bergh: haar jeugd

Haar jeugd bracht Elisabeth voornamelijk door op het kasteel te Stevensweert, een bezitting van haar vader, en op het kasteel Annadaal onder Roermond, waar haar tantes Anna en Charlotte woonden, zusters van haar vader. De laatsten zorgden voor haar, nadat haar moeder in maart 1627 was overleden. Haar vader had de (her)bouw van Annadaal – dat naar gravin Anna lijkt te zijn genoemd, maar dat al eerder zo heette²⁰ – bekostigd en de gezusters waren er in 1618 ingetrokken. Hij verbleef er meestentijds, wanneer hij niet in het leger was of elders in functie. In maart 1627 moesten Anna en Charlotte Annadaal overgeven aan de Staatse troepen van graaf Herman Otto van Limburg-Stirum-Bronkhorst, die in die contreien opereerden om de bouw van de Fossa Eugenia (van Venlo naar Rijnberk) te verhinderen.²¹ De familie neemt de wijk naar het kasteel in Stevensweert, vlak voor de dood van graaf Hendriks echtgenote. Hoe lang de bezetting van Annadaal geduurd heeft, is niet helemaal duidelijk. In februari 1628 zit graaf Hendrik in ieder geval weer in Annadaal.

Van Elisabeths jeugdijaren weten wij zo goed als niets. Er is een brief van Schmelzing aan graaf Floris van 19 oktober 1626 waarin hij verslag uitbrengt van een bezoek aan Annadaal. Hij was op 3 oktober daaraanvoorafgaand samen met Herman Otto van Limburg Stirum gevangen genomen door Hendrik van den Bergh bij diens bekende aanval op de Staatse ruitery in de omgeving van Kalkar.²² Van Limburg Stirum en Schmelzing kwamen al snel vrij tegen betaling van losgeld. Zij werden door Van den Bergh uiterst voorkomend behandeld. Het bezoek van Schmelzing aan Annadaal op vijandelijk gebied werd mogelijk binnen het kader van deze gevangenneming. Hij maakt er voor het eerst kennis met Lieske. 'Ik binn tot Annendaal geweest, alwaar ik ut ter maaten willkomen ward. Hielten mik een dag up. Ik kann nit genoeg rümen, so vehl ehren ik daer entfangen [heb], findende min frau Moder frelen Anna in goder dispositi, frelen Charlott half ende half. Ik freze dat diselbe wat von twater heft, doch clagde sik nit, die goede frome siele. Mevrau von den Berg, die kann doch niet als from sein, waar ok wohl [voelde zich ook goed], mede haar freie dochter Liske, die mik ut ter maaten wohl anstaat, spelt up vehl instrumenten. Die ander dochter Anna Maria fonde ik sehr gecarressirt von haeren freier Graf Bernd Albrecht von Stirum.' Uit dit citaat blijkt de muzikaliteit van Elisabeth, die ook later zou opvallen. Zij bezat kennelijk vele kwaliteiten, natuurlijk sprak zij ook goed Frans. Het is geen wonder dat Schmelzing haar ruim een jaar later graag terug wil zien.

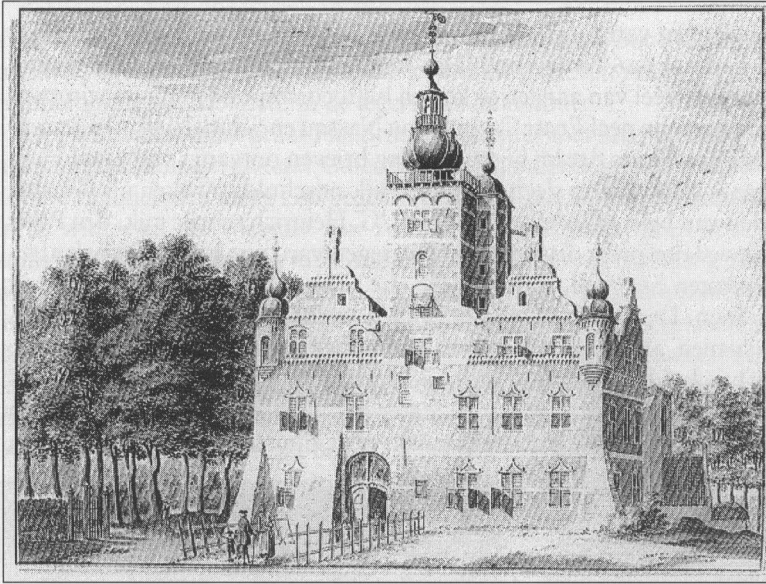
Een opvallende zinsnede in bovenstaande passage is 'min frau Moder frelen Anna', waarin

19. L.P. Gachard, 'Henri, comte de Bergh' in: *Biographie Nationale* II (Brussel 1868), k. 189-204, m.n. 194.

20. Rien van den Brand, *750 jaar Kasteel Boxmeer; eens brandpunt tussen Brabant en Gelre* (Venlo/Maastricht 1991) 241.

21. Brief van Schmelzing van 30 maart 1627, RAG, AHG Culemborg nr. 745. Op 13 jan. 1627 o.s. meldt hij aan Ernst Casimir dat de voorhof van Annadaal was afgebrand, 'mede al die biesten', Koninklijk Huisarchief A 23 VII c nr. 996, maar brengt dit niet in verband met de aanvallen van de Staatse troepen.

22. F.G.J. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse leger, 1568-1795* (8 dln.; Breda 1911-1964) IV, 10.

Slot Annadaal bij Posterholt door Jan de Beijer (?), midden achttiende eeuw. (foto Stichting Huis Bergh, 's-Heerenberg)

'moeder' en 'freule' elkaar in principe uitsluiten. Ook op andere plaatsen in de correspondentie krijgt gravin Anna dit epitheton: 'min oude moder frelen Anna' (19 december 1625) en 'min moder frelen Anna' (29 januari 1628). 'Moeder' kan weliswaar in het algemeen voor een enigszins bejaarde vrouw (niet noodzakelijk ook moeder) worden gebruikt²³, maar er zit waarschijnlijk meer achter. Uit de overige correspondentie blijkt dat Schmelzing zich naar hartelust overgeeft aan praatjes, roddel en seksuele toespelingen. Een tweede beschuldiging van Spaanse kant waaraan graaf Hendrik begin 1630 blootstond, was incest.²⁴ Hij zou zijn bastaardzoon Herman Frederik en zijn bastaarddochter Anna Maria verwekt hebben bij zijn zuster Anna. Zelfs van incest met zijn dochter Elisabeth werd gewag gemaakt. Natuurlijk deden de praatjes rond gravin Anna al eerder de ronde dan 1630 en misschien deed ook Schmelzing er aan mee. De omschrijving 'min frau Moder frelen Anna' heeft wellicht een ironische lading bedoeld voor graaf Floris ('wij tweeën weten wel hoe de zaak in elkaar zit'). In 1611 had graaf Hendrik beide bastaardkinderen door Isabella laten legitimeren, zonder de moeder te noemen.²⁵ Voor die tijd was het ongewoon daar niet open over te zijn.²⁶ Ook de beide broers van graaf Hendrik, Herman en Frede-

(Vermoedelijk) gravin Anna van den Bergh. (foto Stichting Huis Bergh, 's-Heerenberg)

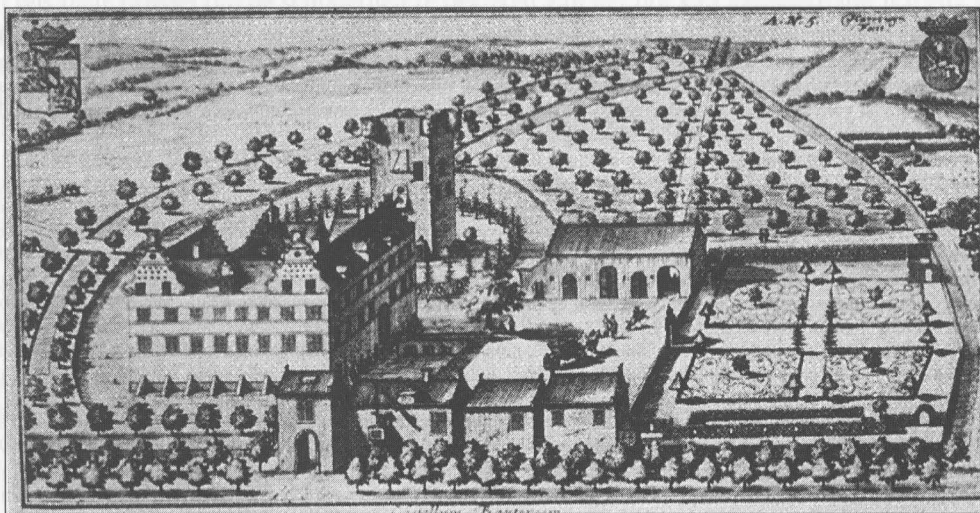
23. *Woordenboek der Nederlandsche Taal* IX, 926.
24. H. Lonchay, J. Cuvelier en J. Lefèvre (eds.), *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle* (6 dln.; Brussel 1923-1937) II, 519-520.
25. P.N. van Doorninck ed., 'Legitimatie van twee natuurlijke kinderen van Graaf Hendrik van den Bergh', *Bijdragen en Mededeelingen van de Vereniging Gelre* 9 (1906) 199-203.
26. H.F.K. van Nierop, 'Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw' in: S. Groenveld e.a. eds., *Bestuurders en geleerden* (Amsterdam/Dieren 1985) 11-22.

rik, hadden bastaardkinderen. Van hen waren de moeders bekend: Elisabeth van Heeck en Aleide van Groeningen. Nog in 1648 moest graaf Herman Frederik zijn goede naam en die van zijn vader verdedigen in een pamflet.²⁷ De brief van Schmelzing biedt weliswaar een interessante passage, maar de waarheid over de afkomst van de bastaarden laat zich er niet door achterhalen. Wel is intussen duidelijk dat de (latere) beschuldigingen een zware last hebben betekend voor het 'echte' kind uit het eerste huwelijk van graaf Hendrik.

Maria Elisabeth van Hohenzollern-Hechingen: haar huwelijk en latere jaren

In maart 1630 trad Elisabeth in het huwelijk met Eitel Friedrich II, Fürst von Hohenzollern-Hechingen (1601-1661), de oudste zoon van Johan Georg (1577-1623) en Franziska, Wild- und Rheingräfin von Salm, die veertien kinderen kregen, van wie er vijf jong stierven. Johan Georg werd in zijn laatste levensjaar weliswaar tot vorst verheven, maar zijn vorstendom was zeer klein. Diens vader was graaf Eitel Friedrich I van Hohenzollern-Hechingen, 1545-1605, stichter van de Hechinger-linie en een broer van van Karel II van Hohenzollern-Sigmaringen, die getrouwd was met een halfzuster van graaf Floris II van Culemborg. De jongste zuster van Eitel Friedrich II was Maria Anna (1614-1670?), die trouwde met graaf Ernst van Isenburg, strijdgenoot van graaf Hendrik van den Bergh. Haar stormachtig leven wordt beschreven in de roman *La comtesse d'Isembourg* door Madame de Saliès (Parijs 1688).²⁸

Over het huwelijk tussen Eitel Friedrich en Elisabeth zijn weinig bijzonderheden bekend. Het paar woonde aanvankelijk samen op kasteel Boutersem (in oude teksten veelal: Bautersem) bij Leuven, dat Elisabeth van haar moeder Margaretha van Wittem had geërfd (met Opveld, Mulsteden, Kerckum en Boetsel; evenals kasteel Oud-Herlaer, Sint-Michielsgestel en een deel van Spalbeek). Eitel Friedrich stond als overste van een infanterie-regiment in keizerlijke dienst en was veelal niet aan haar zijde.²⁹ In Hechingen (Baden-Württemberg) heeft het paar nooit

Kasteel Boutersem. Gravure door Jacobus Harrewijn, in Jacques le Roy, *L'Erection de toutes les terres, seigneuries et familles titrées du Brabant* (1696).

27. Herman Frederik *Grave zu dem Bergh, Vrije Heer zu Steffenswerdt etc.* (Maastricht 30 juli 1648). Niet in de gangbare pamflettencatalogi te vinden; aanwezig in het Archief Huis Bergh (ongenummerd).
28. J. Eggen van Terlan, 'Graf Ernst von Isenburg und sein Jahrhundert', *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins* 24 (1950) 1-138. Graaf Ernst van Isenburg (1584-1664) was generaal van de artillerie in de Spaanse Nederlanden. J. Eggen van Terlan, 'La princesse Maria-Anne de Hohenzollern-Hechingen et le roman "La comtesse de Isembourg"', *Revue de Littérature Comparée* (Parijs 1937) 706-712.
29. Gustav Schilling, *Geschichte des Hauses Hohenzollern, in genealogischer fortlaufender Biographien aller seiner Regenten* (Leipzig 1843) 228-233.

gewoond vanwege diverse bezettingen, teweeggebracht door de Dertigjarige Oorlog.³⁰ Eitel Friedrich was daardoor en door geldelijke aanspraken van zijn broers berooid geraakt. Later schijnt tussen hem en zijn vrouw een verwijdering te zijn ontstaan, waarvan de oorzaak niet bekend is. Van Schilfgaarde suggereert dat er al problemen waren in begin 1635, maar dit is niet direct op te maken uit Elisabeths brief die hij bespreekt.³¹ Zij bracht toen enige tijd door in het Brusselse vrouwenklooster *La Reyne de tous les Saints*, dat in 1627 was gesticht door gravin Marguerite de Lalaing – weduwe van graaf Florent de Berlaymont –, die Hendrik van den Bergh (en zijn belangen) steeds zeer was toegedaan.³² Elisabeth schrijft graaf Floris van Culemborg dat zij zich daar had teruggetrokken niet met het oog op een intrede, maar omdat haar man enige tijd afwezig was en hij haar uitdrukkelijk verboden had in de tussentijd naar Holland te gaan.³³ In 1644 zijn de echtelieden in elk geval nog samen in 's-Heerenberg.³⁴ Ook na 1648 bezoekt Eitel Friedrich zijn vrouw in Bergen op Zoom.

Na het overlopen van haar vader naar de Republiek, in juni 1632, is Elisabeth dus eerst nog in de Spaanse Nederlanden gebleven. Maar door de ter dood veroordeling van haar vader in maart 1634 zal voor Elisabeth het verblijf in de Spaanse Nederlanden steeds moeilijker worden. Bij het beleg van Leuven in juni 1635 door Staatse en Franse troepen wordt bovendien het kasteel Boutersem geplunderd.³⁵ Op 9 juni 1636 verzoekt zij haar oom om meubelen en zilverwerk uit Hedel naar Boutersem te laten komen, omdat zij verstoken is van alles wat nodig is voor het voeren van een huishouding.³⁶ Uiteindelijk wordt Elisabeth – niet duidelijk is vanaf wanneer precies – een *persona non grata* in Brussel. Dit blijkt uit een bericht van de Brusselse nuntius van 1639, waarin staat dat gravin Marguerite de Berlaymont uit de hoofdstad is verbannen, onder andere omdat zij de dochters van Hendrik van den Bergh (wel niet die uit zijn tweede huwelijk) bij zich had ontvangen.³⁷ Haar ongewenst zijn heeft niet verhinderd dat Elisabeth in 1639 een proces wint voor de Grote Raad van Mechelen om de soevereiniteit van Braine l'Alleud (Eigenbrakel) en Beersel

30. Schilling, *Geschichte*, 231: Na het vertrek van de Württenberger en de Zweden stelde keizer Ferdinand III de vorst-bischof van Conzanz en de markgraaf van Baden als administratoren aan van het vorstendom Hohenzollern-Hechingen. 'Daher auch die Thatsache, das Fürst Eitel Friedich, obschon im rechtlichen alleinigen Besitze seines Landes, dasselbe gleichwohl fast vom Beginne seines Regierungsantritts an niemals wieder gesehen, und noch weniger einen erheblichen Einfluß auf dessen innere wie äussere Gestaltung geübt hat.'

31. Van Schilfgaarde, *Huis Bergh*, 260.

32. B. de Meester de Ravestein, *Lettres de Philippe et de Jean-Jacques Chifflet sur les affaires des Pays-Bas, 1627-1639* (Brussel 1943) 119, 129. Schmelzing schrijft graaf Floris op 10 aug. 1627 dat men beweert dat graaf Hendrik zal trouwen met de gravin van Berlaymont, 'doch ik kont nit globen, soll möglik geen eenmahl wat schoners heben.' (RAG, AHG Culemborg nr. 745).

33. Elisabeth aan graaf Floris, 6 febr. 1636, RAG, AHG Culemborg nr. 526: 'estant cecy une action, laquelle les gens de qualité approuveront qu'une dame qui est absent de son mary et constraint de tenir en une ville de court comme Bruxelles se vat retirer en un lieu ou qu'elle se prive de toutes assemblees iusques a ce que son mary revienne, et, mon cher oncle, je suis bien assuree que cecy ne durera longtems, car mon mary sera bientost de retour, estant desia venu chez le Ducq de Loreine pour venir en ces pays bas, comme m'escrivit devant quelques jours ma belle soeur la comtesse d'Isenborch. Outre cela je ne me suis tellement retiré que je ne peu sortir quand je veu, mais y suis entré avecq pleine reserve de ma volonte d'aller promener, et d'en sortir, quand bon me semblera, tellement que si la poursuite de mes affaires a la Haye requeront necessairement ma preasence, q[u] y viendrois incontinent [...].'

34. J.A. Worpel., *De briefwisseling van Constantijn Huygens* (6 dln.; 's-Gravenhage 1911-1917) III, 512.

35. Elisabeth aan graaf Floris, 9 juni z.j. (1636), RAG, AHG Culemborg nr. 526; Ch. Terlinden, 'Le siège de Louvain en 1635', *Revue Internationale d'Histoire Militaire* (1965) 321-336, m.n. 325; L. Buyten, 'De veldtocht van 1635', *Spiegel Historiaal* 3 (1968) 417-434, m.n. 422.

36. Elisabeth aan graaf Floris, 9 juni z.j. (1636), RAG, AHG Culemborg nr. 526: 'que au moins je puisse avoir un pasport, pour faire venir mes meubles et vaysselle d'argant que j'ay a Hedel en ce pays icy. Je vous en pry mon cher oncle, car je suis tellement despourveu de tout ce que faut au mesnage qu'il est incroyable et tout mes meuble[s] de Boutersem ont esté prys des soldat[s] et deu aller tout affect aschepter des nouveau. Cella emporte une grande somme d'argent ainsy que vous m'obligeray[z] extremement.'

37. W. Brulez ed., *Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642)* (Brussel/Rome 1955) 383; brief aan F. Barberini, Brussel 20 aug. 1639: 'La raison du renvoi de Bruxelles de la comtesse veuve de Berlaymont est, paraît-il, la témérité avec laquelle a voulu se mêler des affaires d'État en traitant plusieurs fois avec le résident anglais [Balthasar Gerbier] et autres personnes suspectes. En outre, elle a fait venir à Bruxelles et a reçu chez elle, sans licence les filles du feu comte Henri de Bergh [...]. Op 6 maart 1638 (Brulez ed., *Correspondance*, 273) leeft de gravin van Berlaymont nog, door iedereen geëerd, in het paleis naast haar klooster. Haar verbanning naar Audenaarde had dus niet in 1637 plaats, zoals J. Schyrgens, *Berlaymont, le cloistre de la Reyne de tous les Saints* (Brussel 1928) 110, meent.

tegen haar tante Ernestine van Wittem, gravin van Beauvoir, en haar dochter, Beatrix de Cusance, prinses van Cantecroix, later hertogin van Lotharingen.³⁸

Na de dood van haar nicht Maria Elisabeth I (7 januari 1633) raakt Elisabeth verwickeld in de strijd om de opvolging van het graafschap Bergh en het markiezaat van Bergen op Zoom, die haar vader is aangegaan tegen graaf Albert van den Bergh. Na de dood van haar vader in 1638 werd zij formeel regerend gravin van Bergh, van 1641 tot 1644 ook feitelijk. De situatie rond de opvolging in het markiezaat van Bergen op Zoom is ingewikkeld.³⁹ De stad zelf was voor de tijd van de oorlog door de Staten-Generaal geconfisqueerd ten behoeve van de Oranjes. In de gedeelten van het markiezaat die onder Spaanse controle waren, ontstond een opvolgingsstrijd tussen Elisabeth en haar neef Albert. In 1644 komt een voorlopige regeling tot stand met Albert, waarbij zij afstand doet van Bergh en het markiezaat krijgt. Na de vrede van Munster wint zij in 1649 een proces rond de rechten op het markiezaat van Bergen op Zoom en doet zij haar intrede in de stad.

De relatie van Maria Elisabeth met de winterkoningin en Constantijn Huygens

Het verzoek van graaf Hendrik begin 1628 dat zijn dochter zou worden voorgesteld aan Elisabeth Stuart, de winterkoningin, is niet lang daarna ingewilligd. Zij was de dochter van de Engelse koning Jacobus I, huwde in 1613 de calvinistische keurvorst Frederik V, paltsgraaf aan de Rijn, en resideerde met hem te Heidelberg. In 1619 werd Frederik gekozen tot koning van Bohemen. Na de slag bij de Witte Berg in november 1620 moest hij uit Bohemen vluchten, na er een 'winter' koning te zijn geweest. Uiteindelijk kwam het paar in 1621 op uitnodiging van Maurits naar Den Haag, waar het jaren in ballingschap leefde.

Elisabeth van den Bergh maakte van de door Frederik Hendrik geboden gelegenheid gebruik om naar Den Haag te gaan. Zij woonde zelfs enige tijd bij de winterkoningin in haar huis op de Kneuterdijk naast de Kloosterkerk.⁴⁰ Als prinses van 'Zollern' maakte zij met de winterkoningin een reis naar Brussel om de schilderijen te bekijken van het hof van aartshertogin Isabella.⁴¹ In oktober 1633 logeerde zij enige dagen met twee staatsjuffers en een kamerheer bij haar oom Floris op de Lange Vijverberg 11 te Den Haag.⁴² Later moet zij een eigen huis in die stad bezeten hebben.

Elisabeth en de winterkoningin blijven elkaar ook later bezoeken. Eind november 1654 komt de laatste naar Bergen op Zoom. Zij schrijft in een brief van 3 december uit Den Haag dat zij zeer goed beziggehouden is door de prinses van Zollern, die het gehele verblijf haar gids was en haar vrijhield. Haar dochter Henriette Francisca is nu 'so prettie every way that you would like her yet better than ever you did if you saw her; she is much grown and is still of a verie sweet disposition and she does become her: she has a great deal of witt and loves our nation extremelie.'⁴³ In december 1657 was Elisabeth betrokken bij de vlucht en de geloofsovergang van Louise Hollandine, een dochter van de winterkoningin (geb. 1622). Dit veroorzaakte het einde van hun vriendschap. Louise had correspondentie achtergelaten die voor Elisabeth belastend was. Elisabeth Stuart heeft zich Elisabeths houding zeer aangetrokken, vooral ook omdat deze het gerucht had verspreid dat Louise zwanger was, wat niet het geval was ('base medisante lyes').⁴⁴ Elisabeth is naar Den Haag gekomen om zich te verdedigen, maar werd niet meer door de winterkoningin

38. Brulez ed., *Correspondance*, 394, 401, 443-4.

39. Deze verwickelingen worden het best beschreven in: Van Ham, *Archieven I*, 19, 96, 121-126.

40. Elisabeth Keesing, *Het volk met lange rokken. Vrouwen rond Constantijn Huygens* (Amsterdam 1987) 189 (zonder bronopgave). De winterkoning bewoonde eerst het oude huis van Van Oldenbarnevelt, daarna ook het Wassenaer Hof, dat ernaast lag.

41. Willem-Jan Hoogsteder, *De schilderijen van Frederik en Elisabeth, koning en koningin van Bohemen* (3 dln.; doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis R.U. Utrecht 1986) I, 43 (zonder bronopgave). Deze scriptie is met vriendelijke toestemming van de auteur geraadpleegd.

42. C.A. van Sypesteijn, 'Floris van Pallandt II graaf van Culemborg en Frederic de la Tremoille graaf van Laval ('s-Gravenhage 1633)' in: *Holland in vroegere tijden. Merkwaardige personen en schetsen uit het maatschappelijk leven* ('s-Gravenhage 1888) 1-22, m.n. 11-12.

43. L.M. Baker, *The letters of Elizabeth, Queen of Bohemia* (Londen 1953) 223-4 (brief aan Sir Edward Nicholas).

44. Idem, 266-276.

ontvangen. Men heeft verband gelegd tussen Louises ongelukkige liefdesaffaire met de graaf van l'Épinay in 1646 en haar vlucht in 1657, maar dat is ver gezocht, omdat er elf jaar tussen zit.⁴⁵ Een uitvoerige verdediging van het gedrag van Louise Henriëtte en Elizabeth is te vinden in een opstel van de jezuïet H.J. Allard.⁴⁶ Hoe men er ook moge over moge oordelen, uit Elisabeths optreden in deze zaak spreekt haar fervente katholicisme, dat haar als markiezin in haar relatie tot de Staatse overheid ook dikwijls parten speelde.⁴⁷

Wie Elizabeth ook goed gekend heeft in Den Haag en meerdere malen bezocht heeft, is de dichter Constantijn Huygens (1596-1687). Ondanks zijn bezwaren tegen het rooms-katholicisme onderhield Huygens relaties met katholieke vrouwen van hoge adel als Elizabeth en de aan haar verwante Beatrix de Cusance, hertogin van Lotharingen.⁴⁸ Jacob Smit zegt er in zijn biografie van Huygens het volgende over: 'De omgang speciaal met hoogadellijke dames die gevoel hadden voor geest, poëzie, voor muziek in de eerste plaats, had grote charme voor hem [= Huygens]. Hij hield van beleefde en soms nogal vrijmoedige badinage met zulke dames en hij beheerste de vormen en formules van beleefde complimenteuzen geestigheid volkomen. Dat gaf hem een satisfactie die hij niet graag gemist zou hebben. Toen de prinses van Hohenzollern die goed luit en gitaar speelde, het voor hem niet wilde doen met het excuus dat het rabat, de brede halskraag die haar tot over de ellebogen hing, haar te veel hinderde, moest hij hartelijk lachen: de prinses speelde nooit zo goed als wanneer ze zich uitgekleeft had.'⁴⁹ Dit verhaal ontleent Smit aan het gedicht *Pour la princesse d'Hohenzollern* van 2 maart 1650⁵⁰:

Une Dame de grand sçavoir,
Tant que Dame en sçauroit avoir,
Faict un excellent tintamarre
Sur le Luth et la Guitarre,
Mais m'en refuse tout à plat,
Disant que son vilain rabat
Qui luy descend, selon la mode,
Dessus les coudes, l'incommode.
Le pretexte est fort specieux,
L'excuse bien estudiée;
Elle ne joue jamais mieux
Qu'apres s'estre deshabillée.

De andere gedichten die Huygens in 1650 opdroeg aan Elizabeth, waaronder enige Franse rijmbrieven, zijn te lang en te moeilijk om hier vluchtig te behandelen en leveren niet veel op aan biografisch materiaal. Ze zijn in navolging van de Franse dichter Scarron geschreven in de burleske mode van die periode.⁵¹ Tenslotte wil ik nog wijzen op de relatie die gelegd is tussen Huygens' beroemde kluchtfiguur Trijntje Cornelis en Elizabeth. Elizabeth zou volgens J.A. Worp de

45. Anne Hallema, *Amalia van Solms, een lang leven in dienst van haar natie* (Amsterdam z.j. [1940]) 126; C.A. van Sypes- teyn, 'De moord van l'Épinay bij het Halstraatje te 's-Gravenhage, 20 juni 1646' in: *Holland in vroegere tijden*, 22-54.

46. H.J. Allard, 'Charlotte Flandrina van Nassau en Louise Hollandina van Boheme', *Studiën op Godsdienstig, Wetenschap- pelijk en Letterkundig Gebied* 2/4 (1869) 24-64. Interessant in dit verband is ook: Karl Hauck, *Elisabeth, Königin von Böhmen, Kurfürstin von der Pfalz, in ihren letzten Lebensjahren* (Heidelberg 1905) 34-48.

47. W.A. van Ham, 'Markiezin van Bergen op Zoom in een moeilijke tijd', *West-Brabant Koerier*, 29 dec. 1981. Zie ook: C. van de Walle, *Siardus Boogaerts: de prior en zijn monasterium te Huijbergen, 1614-1670* (Tilburg 1980) 78-9.

48. Beatrix de Cusance, een dochter van gravin Ernestine van Wittem, zuster van Elisabeths moeder, procedeerde met Elisa- beth om het markiezaatschap in 1659, toen de laatste voor een jaar was geschorst vanwege de affaire rond Louise Hol- landine.

49. Jacob Smit, *De grootmeester van woord- en snarenspeel. Het leven van Constantijn Huygens* ('s-Gravenhage 1980) 244.

50. J.A. Worp ed., *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven* (9 dln.; Groningen 1892-1899) IV, 220 (tintamarre = hels kabaal).

51. Worp ed., *Gedichten van Constantijn Huygens IV*, 215-8, 220-231.

bron geweest kunnen zijn van het verhaal dat in de eerste drie bedrijven van de klucht wordt verteld.⁵²

Verwante portretten

Bij nadere beschouwing van het portret van gravin Elisabeth van den Bergh uit 1628 valt de ongewone houding op: de linkerhand van de geportretteerde houdt ter hoogte van de schouder het lang afhangend haar tegen. Mevrouw K.E. Schaffers-Bodenhausen, directeur van het Iconografisch Bureau te 's-Gravenhage, maakte mij attent op het bestaan van vijf portretten uit dezelfde periode, waarin sprake is van dezelfde houding van de linkerhand, het loshangende haar en een rechterhand die op de borst of op het hart wordt gehouden:

1. *Elisabeth Stuart*, 1596-1662, de winterkoningin, gedateerd 1622, 67.5 × 53 cm op hout. Het portret berust nu in een privé collectie; in 1990 bevond het zich nog in het bezit van The Weiss Gallery te Londen.⁵³ Het portret is door deze kunsthandel toegeschreven aan Michiel J. van Mierevelt, hofschilder van de Oranje-Nassaus in Den Haag (1567-1641, Delft). Hij schilderde Elisabeth Stuart ook in 1628 (nu o.a. te Chantilly). Van het portret van 1622 bestaat een repliek, die eerst is toegeschreven aan 'H. van Ravestyn' en later aan Paul van Somer⁵⁴.

2. vermoedelijk *Elisabeth, Wild- und Rheingräfin-gräfin zu Salm in Dhaun*, 1593-1656, ca. 1622, 67 × 58.5 cm op doek; kasteel Braunfels; pendant van een portret van haar broer Johan Conrad (gest. 1625 te Den Haag!) eveneens te Braunfels. Haar andere broer Wolfgang Friedrich trouwde in 1619 Elisabeth van Solms, een zuster van prinses Amalia. Elisabeth zu Salm-Daun is bovendien een stiefzuster van Amalia van Solms, via haar moeder Juliana van Nassau-Dillenburg (1565-1630; zuster van Ernst Casimir en Jan van Nassau 'de middelste'), die eerst getrouwd was met Adolph Heinrich zu Salm in Dhaun en in 1619 hertrouwde met Johann Albrecht zu Solms-Braunfels (gest. 1623), de vader van Amalia en 'Grosshofmeister' van de winterkoningin. Over Elisabeth van Salm-Daun is weinig te vinden. Zij trouwde in 1621 in een tweede huwelijk⁵⁵ met graaf Reinhard zu Solms-Hungen (gest. 1630), een oom van Amalia, weduwnaar van gravin Walburg Anna van Falckenstein (gest. 1618) met wie hij in 1615 was gehuwd. Walburg Anna was een zuster van Margrita van Falckensteijn, de 'jufra von Brederod' die wij al zijn tegengekomen. Graaf Reinhard was dus Margrita's zwager. Hij was in Staatse dienst⁵⁶ en verkeerde waarschijnlijk met zijn vrouw Elisabeth in de Republiek vanwege de Spaanse bezetting van zijn gebieden.

3. mogelijk gravin *Anna Johanna van Nassau-Siegen*, 1594-1636, ca. 1622, 72 × 55 cm op hout; Schloss Lich. Een ander portret door J.A. van Ravensteijn in de 'Brederode-Dohna serie' op het Schloss Lich lijkt dezelfde vrouw weer te geven op oudere leeftijd.⁵⁷ Anna Johanna is een dochter van Jan van Nassau 'de middelste' en zijn eerste vrouw, Magdalena van Waldeck; zij trouwde in 1619 Johan Wolfert van Brederode. Het gelaat van dit portret vertoont enige gelijkenis met dat van Elisabeth van den Bergh, maar het haar is blond. De merkwaardige stand van het hoofd op de hals is dezelfde. Ook de kleding vertoont overeenkomst: de geplooide witte manchetten – met een kantje afgezet – zijn identiek; het lijfje is op dezelfde wijze geborduurd. Op haar haar

52. Huygens heeft een tweeregelig vers aan Elisabeth opgedragen, dat voorkomt in een brief aan haar, gedateerd 19 febr. 1651: 'Is een Princess dan sus en dan so, ick segh dat het veel is// Khadd liever datser een Prins voor waar, of emmers Tryntje Cornelis.' Vgl. Worp ed., *Gedichten van Constantijn Huygens* IV, 217 en 250 en diens commentaar in: Worp ed., *Briefwisseling van Constantijn Huygens* V, 49. Zie ook: Keesing, *Volk met de lange rokken*, 130.

53. Mark F. Weiss en Roy Strong, *Tudor and Stuart portraits, 1530-1660. The Weiss Gallery, 11 October – 24 November* (Londen 1995) nr. 19: 'Perhaps the finest and most strikingly romantic of all the portraits painted of the Winter Queen in her adult life. [...] This portrait of Elisabeth is of such extreme intimacy that it is difficult to believe it was painted for anyone but her husband.'

54. Verkocht bij Christie's Londen op 9 februari 1973. Aan deze repliek zijn twee versies ontleend met een kroon op het hoofd (beide te Hannover).

55. Elisabeth zu Salm-Daun was eerder (1615) gehuwd geweest met Philip Ludwig graaf zu Isenburg-Büdingen (gestorven in hetzelfde jaar); in 1653 trouwde zij voor de derde maal met Ludwig Heinrich, Fürst von Nassau-Dillenburg.

56. Ten Raa en De Bas, *Staatsche leger* III, 229.

57. Een afbeelding van een portret van Anna Johanna van Nassau-Siegen in het raadhuis van Vianen is te vinden in: A.W.E. Dek, 'Genealogie der heren van Brederode', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 13 (1959) 105-146.

(Vermoedelijk) Elisabeth, Wild- Und Rheingräfin zu Salm in Dhaun, ca. 1622. (foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

(Mogelijk) gravin Anna Johanna van Nassau-Siegen, ca. 1622. (foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

Gravin Amalia van Solms-Braunfels, 1625.
(foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

(Vermoedelijk) gravin Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel, ca. 1625-28.
(foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

draagt zij een sluier, die bij het portret van Elisabeth lijkt te zijn weggeretoucheerd. Wat leeftijd betreft lijkt de voorgestelde eerder vijftien (als Elisabeth) dan negenentwintig. Nader onderzoek is hier geboden. Twee portretten in de collectie van de Fürst zu Solms-Braunfels stellen ook Anna Johanna voor, maar lijken in geen enkel opzicht op het portret van kasteel Lich. Een ervan (inv. nr. 120) heeft een opschrift met haar naam en 'anno 1620, aet. 27'.

4. gravin *Amalia van Solms-Braunfels* (1602-1675), 77 × 66,5 cm op hout; 1625, schilder onbekend; Olsztyn Museum, Polen. Over haar haar een zilveren sluier.⁵⁸ Amalia was hofdame van de winterkoningin, voordat zij in 1625 met prins Frederik Hendrik huwde.

5. vermoedelijk gravin *Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel*, 1592-1642, op hout, 62 × 51 cm, ca 1625/28; collectie Noel, The Redlands, Minsterworth (Gloucester). Haar moeder,

prinses Elisabeth van Denemarken, was een zuster van de echtgenote van Jacobus I van Engeland. Sophia Hedwig was dus een volle nicht van de winterkoningin. Zij was in 1607 gehuwd met graaf Ernst-Casimir van Nassau-Dietz, sinds 1620 stadhouder van Friesland.

Elisabeth Stuart, 'de winterkoningin', toegeschreven aan Michiel J. van Mierevelt, 1622. (foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

De namen die hier terugkeren zijn: de winterkoningin, Solms, Brederode en Nassau. De geportretteerden zijn jonge vrouwen uit onderling sterk verbonden adellijke families. De mannelijke Solmsen en Brederodes vochten in het leger van de Republiek. De Vrouwen van Brederode stonden in nauw contact met het hof van de winterkoningin en dat van Oranje-Nassau in Den Haag. De portretten komen duidelijk alle uit die omgeving.

Bovengenoemde portretten, die ongeveer dezelfde afmetingen hebben, zijn waarschijnlijk niet van de hand van één schilder. Het portret door Van Mierevelt van Elisabeth Stuart is de belangrijkste. De ongebruikelijke plaatsing van de handen zijn in dit ontwerp waarschijnlijk origineel. De andere portretten zullen erop teruggaan en ook van 1622 dateren of niet lang daarna. Zij moeten door schilders zijn gemaakt

die in contact stonden met het hof in Den Haag.

Voegen wij nu het portret van Elisabeth van den Bergh uit 1628 bij deze 'serie', dan valt op dat zij een kleine twintig jaar jonger is dan vier anderen en tien jaar jonger dan Amalia. Het zal zeker als laatste in de serie vervaardigd zijn. Het formaat van het schilderij is bovendien beduidend kleiner. De identieke houding bewijst in ieder geval dat het bij het portret van 1628 om een schil-

58. Magdalena Bartos en Kamila Wróblewska, *Portret Holenderski. W Zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie* (Olsztyn 1993) 24-25, met kleurenafbeelding op p. 71.

der uit de Noordelijke Nederlanden gaat. Zoeken wij naar een schilder uit Utrecht, dan moet, zoals wij gezien hebben, Paulus Moreelse als eerste besproken worden. Het gezicht van Elisabeth staat wel dicht bij de schildertrant van Moreelse, maar de wijze waarop het volume van het lichaam is weergegeven komt daar niet mee overeen.⁵⁹ Misschien gaat het om een stuk uit de omgeving van Moreelse. Voorts zou gedacht kunnen worden aan Abraham Bloemaert. De winterkoningin bezocht het atelier van deze katholieke schilder in 1626,⁶⁰ dus hij had connecties met de adel van zijn tijd. Maar bij bestudering van diens oeuvrecatalogus valt geen verband te ontdekken.⁶¹ Bloemaert was geen portrettist. Zijn zoon Hendrik Bloemaert zou eerder in aanmerking komen, maar zijn aanwezigheid in Utrecht in 1628 is niet gedocumenteerd. Al met al lijkt 'omgeving Moreelse' als toeschrijving het minst discutabel.

Volgens The Weiss Gallery is het portret van Elisabeth uit 1628 afkomstig van een andere Engelse kunsthandel. Aangaande een eventuele Engelse herkomst zijn geen gegevens bekend. Aangezien Elisabeth tot 1657 zeer bevriend was met de winterkoningin, kan men zich afvragen of het paneel afkomstig is uit de voormalige collectie van de laatste, die zich bevond in haar huis in Den Haag – het Wassenaer Hof op de Kneuterdijk – en op haar slot in Rhenen. De schilderijeninventaris van 1661 van het Haagse huis is helaas zoek, die van Rhenen is wel overgebleven. Aanwezig daar was in 1633: 'ein klein contrefaict der Grävinne vonder berch', schilder onbekend.⁶² Het zal niet om het portret van 1628 gaan, want dat is niet 'klein'. Aan het eind van haar leven is de collectie gedeeltelijk met de winterkoningin verhuisd naar Engeland, gedeeltelijk in Heidelberg terecht gekomen bij haar zoon Karl Ludwig. Het 'contrefaict' wordt in de latere inventarislijsten niet meer genoemd. Heeft de winterkoningin het na de ruzie van 1657 verwijderd?

Aan het eind van de zeventiende eeuw is het Engelse deel van de collectie van de winterkoningin terecht gekomen in Combe Abbey, Warwickshire, bezit van de earls van Craven (grotendeels geveild 1968; het restant is gegaan naar Ashdown House, Berkshire⁶³). Gerard Honthorsts portret van Franciska van Hohenzollern, de dochter van Elisabeth van den Bergh, uit 1649 – sinds 1981 op het Markiezenhof⁶⁴ – komt uit deze verzameling te Combe Abbey,⁶⁵ maar een portret van Elisabeth zelf wordt er niet genoemd. Wel wordt een portret met het opschrift 'Lady Boudergem' gemeld, dat toegeschreven werd aan Moreelse.⁶⁶ 'Boudergem' kon door het veilinghuis Sotheby niet worden thuisgebracht. Mogelijk is het een verbastering van Boutersem en is de voorgestelde: Elisabeth van den Bergh, vrouwe van Boutersem. Dit moet nog nader worden onderzocht. Er is overigens geen sprake van een opvallende gelijkenis tussen beide geportretteerden.

De bovenstaande serie portretten hebben alle gemeen: de enigszins wufte pose met de linkerhand en de losse haren, die voor getrouwde vrouwen als Elisabeth Stuart – een gewezen koningin nog wel – merkwaardig zijn, misschien zelfs ongepast.⁶⁷ De pose en de losse haren moeten haast wel een bepaalde betekenis hebben. De kunsthistoricus zal een 'emblematische' betekenis vermoeden.⁶⁸ Maar welke? Een overeenkomstige emblematische (zinnebeeldige) voorstelling (of 'pictura') heb ik niet kunnen vinden.⁶⁹ Hebben de houding en de loshangende haren een eroti-

59. Mondelinge opmerking van drs. E. Domela Nieuwenhuis, die een proefschrift voorbereidt over P. Moreelse.

60. Mary Anne Everett Green, *Elizabeth Electress Palatine and Queen of Bohemia*, S.C. Lomas ed., (2e editie; Londen 1909).

61. Maarten Jan Bok en Marcel Georg Roethlisberger, *Abraham Bloemaert and his sons: paintings and prints* (2 dln.; Doornspijk 1993).

62. Hoogsteder, *Schilderijen II*, 3: 'R(henen) 21'. In de lijst van Rhenen valt op: 'Frauenbild mit fliegendem Haar' (R 14).

63. Gervase Jackson-Stops, *Ashdown House, Berkshire* (z.p. 1975).

64. J.H. van Mosselveld, 'Portret van Henrietta Franciska prinses van Hohenzollern, Gerard van Honthorst, 1590-1656', *Vereeniging Rembrandt. Verslag over 1981* 83-85. Ook in: *Tableau 5* (1982) 68-70.

65. Hoogsteder, *Schilderijen II: Combe Abbey 167* (Yellow room).

66. Hoogsteder, *Schilderijen II: Combe Abbey 17 en III: afbeelding 170*. Geveild bij Sotheby London, 27 nov. 1968, nr. 104 (+ afb.).

67. Mevr. drs. K.E. Schaffers-Bodenhausen wees mij op een portret van (vermoedelijk) Lady Julian Haddington met loshangend haar, maar zonder de merkwaardige houding van de hand, toegeschreven aan William Larkin (ca. 1613), afgebeeld in: Weiss en Strong, *Tudor and Stuart portraits*, nr. 16. Ook in: Roy Strong, *The English icon: Elizabethan and Jacobean portraiture* (Londen/New York 1969) afb. 345 (als Elisabeth I). Lady Julian was de zuster van een favoriet van Jacobus I: Robert Carr, earl of Somerset. In de Engelse hofkring zijn ook andere dergelijke portretten te vinden.

68. Voor emblematiek zie bijv.: K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (Groningen 1977).

69. Bijv. niet aanwezig in: Cesare Ripa, *Iconologia of Uitbeeldingen des verstants* [vertaald door Dirck Pietersz. Pers] (Amsterdam 1644).

sche lading (spiritueel of zinnelijk)? Paulus Moreelse maakte in 1628 een portret van een herderin.⁷⁰ Zij houdt haar haar op dezelfde wijze terug als in de besproken serie gebeurt. Haar rechterhand houdt zij echter niet op de borst. Het geheel heeft een erotische, zinnelijke uitstraling. Maar sensuele liefde – ‘minne’ – kan in onze serie portretten moeilijk aan de orde zijn. Wij moeten proberen na te gaan of kennis van de leefwereld van opdrachtgever Schmelzing en van de winterkoningin gegevens biedt tot ondersteuning van een duiding van de voorstelling in spiritueel-erotische zin. Tevens moet worden onderzocht in hoeverre Schmelzing de *trait d'union* is geweest tussen de portretten van 1622 en 1628.

Nicolaas Schmelzing

In de collectie van het Mauritshuis bevindt zich een portret van Nicolaas Schmelzing (1561-1629) door J.A. van Ravesteijn uit 1611 (nu te zien in het Legermuseum te Delft). Het hing vroeger in het Huis Honselaarsdijk. Kopieën zijn te vinden in het Rijksmuseum Amsterdam en het Rijksmuseum Twente. Ook in de zogenaamde kleine-Honselaarsdijkserie (Rijksmuseum Amsterdam) van hoge militairen uit de tijd van prins Maurits is een portret van Schmelzing te vinden. Deze zeer dikke, adellijke officier was ritmeester bij de cavalerie sinds 1593, luitenant-

70. Het origineel werd geveild bij Christie's, veiling nr. 45, 28 okt. 1966, 68,5 x 59 cm., gemerkt en gedateerd, met onjuist opschrift 'Marie de Rohan' (herkomst: collectie Karel I).

Nicolaas Schmelzing, door
J.A. van Ravesteijn 1611.
(foto Mauritshuis,
's-Gravenhage)

gouverneur van Overijssel sinds 1616 (dat wil zeggen plaatsvervanger van Maurits) en president van de krijgsraad sinds 1625. Tijdens de beginfase van de belegering van Den Bosch, in mei 1629, overleed hij door uitputting.

Schmelzing was oorspronkelijk afkomstig uit de omgeving van Passau en kwam uit een riddermatig geslacht aldaar. Hij was een zoon van Leonhard Schmelzing zum Wernstein, heer van Zwicklodt (aan de Inn). Het valt op dat hij, hoewel de oudste zoon, niet op zijn bezittingen is gebleven. Vermoedelijk is hij om geloofsredenen naar de Republiek gekomen, waar hij in het leger emplooi kon vinden.⁷¹

Met vele hooggeplaatste edelen was hij intiem bevriend: naast Floris van Pallandt en Catharina (hun correspondentie loopt vanaf 1611) met Ernst Casimir en Sophia Hedwig, Juliana van Nassau-Dillenburg, de dames van Brederode en vele anderen. Men schrijft elkaar frequent en geeft elkaars brieven door. Op 20 september 1627 schrijft Schmelzing bijvoorbeeld aan Floris dat graaf Ernst Casimir Hendrik van den Bergh een brief heeft gestuurd, die Catharina hem had geschreven. Schmelzing ging voor zijn gezondheid regelmatig naar Spa, waar hij vele adellijke tijdgenoten kon ontmoeten. Bijzonder was dat hij geen wijn verdroeg en alleen water dronk. Omdat hij om die reden niet meer aan het avondmaal deelnam, kwam hij in conflict met de kerkeraad van Deventer. Hem werd gevraagd of hij zijn natuur niet kon overwinnen door een weinig wijn te nemen, maar hij bleef bij zijn weigering. De zaak werd aan de classis voorgelegd en later aan de provinciale synode.⁷² De zeventiende-eeuwse genealoog Steven van Rhemen meldt in zijn aantekeningen als reden van Schmelzings weigering wijn of bier te drinken dat hij per ongeluk en in dronkenschap zijn broer gedood had.⁷³ Pieter Bor ontkent dit verhaal: 'hadde van sijn jeucht aen tot sijn sterfdach toe noyt anders dan water gedroncken, niet vanwege eenighe belofte of ongeluck oft eenighe andere saecke, so hem eenighe tegen de waerheyt hebben nae gegeven, maer vrywillich ende van natuyren tot geen ander dranck genegen, sulcx dat hy 'tselve deur quellinge van andere willende beproeven, hem niet wel by en bevondt.'⁷⁴

Uit zijn correspondentie blijkt zijn grote belangstelling voor het doen en laten van adellijke dames, voor de 'fêtes' en de 'masques' die gehouden worden in Den Haag, de kermissen die plaatshebben, de toneelvoorstellingen waaraan de leden van de adel zelf meedoen, de raadsels⁷⁵ die men elkaar opgeeft. Ook emblemata zullen de ronde hebben gedaan. Men krijgt door zijn brieven een aardig beeld van het spelelement in de toenmalige cultuur rond het hof van de winterkoningin en dat van Oranje-Nassau.⁷⁶ Uit andere bron blijkt dat hij feesten organiseerde waarop gedanst werd, dit tot verontwaardiging van de gereformeerden⁷⁷: 'Is geclaeght over het danssen [...] in den oversten Smelsinx huys, daer oock een schandelijcke mommerije is aengesteld geweest.'⁷⁸ Schmelzing bewonderde, zoals wij hebben gezien, de zeer hoffelijke graaf Hendrik van den Bergh ('mijn so grote patron'), een galantuomo.⁷⁹ 'Ik mochte gern bei Graf Heinrich von den Berg in die schuel gaan, waneher ik jong ware. Denselbe dient sin Mester getraulik, obligirt all die wellt, vianden ende vrunden. Ende doet sin affairen wohl, verget sik selbst nit. Dat sin conditi nit vehl an Cabell. to finden.'⁸⁰

71. 'Stammtafel der Herren und des heil. Römischen Reichs Ritter Schmelzing und Wernstein', *Jahrbuch der K.K. Heraldischen Gesellschaft "Adler"*, nwe. reeks, 14 (1904).

72. GA Deventer, Archief Hervormde Gemeente (AHG) Deventer nr. 1, kerkeradsacta, 3 en 10 apr. 1620; GA Deventer, Archief Classis Deventer nr. 1, classicale acta, 25 apr. 1620.

73. RAG, *Handschriften Van Rhemen* nr. 6E, f. 178-179.

74. Pieter Christiaensz Bor, *Geleghetheyt van 's Hertogen-bosch vierde hoofst-stadt van Brabant* ('s-Gravenhage 1630) 194.

75. RAG, AHG Culemborg nr. 745. Zie ook: Baker, *Letters of Elizabeth*, 223.

76. Het spelelement in de hofcultuur ten tijde van Maurits en Frederik Hendrik zou een aparte studie verdienen. Het wordt niet behandeld in bijv.: Olaf Mörke, 'De hofcultuur van het huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw' in: Peter te Boekhorst e.a. eds., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850* (Meppel/Amsterdam 1992) 39-77.

77. B. Dubbe, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het muziekleven te Deventer tot het eind van de 18de eeuw' in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 76 (1961) 111e.v., m.n. 117.

78. GA Deventer, AHG Deventer nr. 1, kerkeradsacta, 27 jan. 1626.

79. Van Schilfgaarde, *Huis Bergh*, 236.

80. RAG, AHG Culemborg nr. 745, 15 apr. 1627.

Schmelzing stond bekend als een 'courtsaen', een 'hoveling'. Als Alexander van der Capellen in zijn *Gedenkschriften* de vrijlating door Schmelzing van Spaanse krijgsgevangenen in Ommen, zomer 1622, ter sprake brengt, meldt hij dat iedereen hem hierover berispt, dat hij te oud en te zwaarlijvig is om te vechten en bij de vijand de naam van 'courtois' probeert te verwerven.⁸¹ En Sweder Schele beschrijft hem als volgt: 'off hie wall in krigszaeken hoch gesehen [was], so wass hie doch een bisonder haveling, die sick principalick offnede niet alleen hern end fursten, maer ock die dames te courtsieren; quam nummer in een stat, hie genck so wall als an die hern, die hande kussen an dames van vornamsten geslechten.'⁸² 'Hoveling' is een begrip dat min of meer kan worden begrepen aan de hand van het beroemde boek van Baldassare Castiglione, *Il libro del cortegiano* (Venetië 1528), dat in de zestiende eeuw in vele talen vertaald werd.⁸³ Het hovelingchap is in Schmelzings brieven wel minder verheven dan bij Castigliano. Schmelzings correspondentie met graaf Floris is gelardeerd met voor onze beleving wat laag-bij-de-grondse grap-pen en grollen.⁸⁴ Ook in zijn tijd vielen zijn geestigheden niet altijd in goede aarde. De 'baronesse' van Brederode scheldt hem een keer in het bijzijn van anderen uit voor een 'undisent plompen esl'. Sophia Hedwig van Nassau moet er aan te pas komen om het haar weer goed te laten maken. Schmelzing schrijft de Vrouwe van Brederode: 'Ik moet ook lachen dat UE mik schriften, om expresse commendament von mevrau von Nassau. Sovehl geseit, nit dat ik mik imaginieren mochte dat het om mine geele haar wegen geschehe, alleen om mevrau wegen. UE schriften mik oft schriften mik nit. Ik benn ebenwohl UE dienaer, een esl der he sik wat an stoot.'⁸⁵

In het beeld van Castigliones hoveling past dat Schmelzing een collectie portretten bezat in zijn dienstwoning, de proosdij te Deventer, een zeer oud en prachtig gelegen huis.⁸⁶ 'Hadde in syn huisz fast aller forstinnen van Duitzland schilderien. End door sulx is hie fortkommen end allenthalven bekent end angenaem gewest, end makede syn werck ock met allen Edelen kennisz te hebben.'⁸⁷ Het is niet duidelijk wat ermee gebeurd is na zijn dood. Zijn neef Wolf Schmelzing, door hem opgevoed en eveneens een militair in Staatse dienst, was zijn erfgenaam.⁸⁸ Een inventaris van deze schilderijencollectie is niet bekend, zodat wij voor reconstructie ervan zijn aangewezen op verspreide opmerkingen in de correspondenties.

De verering van Elisabeth Stuart, de 'winterkoningin', de 'grote Diana'

De winterkoningin werd in de jaren twintig van de zeventiende eeuw in de protestantse landen door menigeen bewonderd, zelfs aanbeden. Het belangrijkste voorbeeld is haar neef Christiaan van Brunswijk (broer van Sophia, de echtgenote van Ernst Casimir), de 'dolle hertog'. Hij droeg veldslagen aan haar op ('für Gott und für Sie'). In vele beschrijvingen van zijn daden keert het verhaal terug dat hij vocht met haar handschoen op zijn helm.⁸⁹ Zijn verering voor de persoon

81. Robert Jasper van der Capellen ed., *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen* (2 dln.; Utrecht 1777-1778) I, 76.
82. Rijksarchief in Overijssel (RAO), Archief Huis (AH) Almelo nr. 3680, *Kroniek van de familie Schele tot Weleveld* 32 en 108. Vriendelijke mededeling drs. C.A.M. Gietman te Beesd.
83. In het Nederlands verscheen pas in 1662: *De volmaeckte Hovelinck, van de Graef Baldazar de Castiglione, uyt het Itali-aansch vertaelt door L. van Bos* (Amsterdam 1662). Moderne vertaling door Anton Haakman: *Het boek van de hoveling* (Amsterdam 1991).
84. Over de 'schaamtegrens' in de 17de eeuw: E. de Jongh, 'Erotica in vogelperspectief. De dubbelzinnigheid van een reeks 17de eeuwse genrevoorstellingen', *Simiolus* 3 (1968/69) 22-74, m.n. vanaf 52.
85. RAG, AHG Culemborg nr. 745, 21 sept. 1623 (o.s.). Deze brief van Schmelzing aan 'mademoiselle la baronesse de Brederode' – eerder Margrita Maria van Falckensteijn dan Anna Johanna van Nassau-Siegen of Anna Margaretha – is in het bezit gekomen van graaf Floris, die kennelijk op de hoogte moest worden gesteld van het bijleggen van de ruzie.
86. D.J. de Vries, J.W. Bloemink en R.H.P. Proos, 'De Proosdij in Deventer', *Bulletin K.N.O.B.* 91 (1992) 156-165.
87. RAO, AH Almelo nr. 3680, *Kroniek van de familie Schele tot Weleveld*, 108. Vriendelijke mededeling drs. C.A.M. Gietman te Beesd.
88. F.G.L.O. van Kretschmar, 'De collectie officiers- en familie-portretten van Jacques Wijts, op het kasteel Amerongen', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 17 (1963) 90-112, m.n. 109-110.
89. Dat Christiaan deze handschoen van Elizabeth gekregen zou hebben op een jachtpartij in Bohemen in 1620, is waarschijnlijk een legende. Vgl. K. Wittich, 'Christian der Halberstädter und die Palzgräfin Elisabeth', *Zeitschrift für Preußische Geschichte und Landeskunde* (1869) 505-524, m.n. 506-9; op p. 523 aldaar: 'Gewiß hat man ein Recht zu sagen, daß seine Liebe für die Fürstin nur ein Spiel der Phantasie gewesen ist. Andererseits darf man sie auch nicht unterschätzen. Man darf den romantischen Zug, den sie dem Charakter und Wesen des Halberstädters verleiht, nicht wegleugnen. Man darf sein Ritterthum nicht aus der Geschichte streichen.'

en zaak van de winterkoningin was een terugkeer tot het enthousiasme van de riddertijd, was een uiting van ridderlijkheid die karakteristiek was voor de tijd.⁹⁰ De hoofse verering voor de winterkoningin – ‘the Queen of Hearts’ – komt ook in Engeland voor. Bij een ontmoeting van een groep jonge mannen uit de oude gentry van Engeland toostte ieder met een glas wijn in de ene en een zwaard in de andere hand op de gezondheid van de verdreven koningin; na de dronk kuste men het zwaard en legde men de plechtige eed af dat men zou leven en sterven in haar dienst.⁹¹

Hendrik van den Bergh schrijft Schmelzing op 25 oktober 1626 dat zijn neef Herman Otto van Limburg-Stirum zeer melancholisch was tijdens zijn korte gevangenschap; hij zei geen woord. Maar toen men over de ‘grosse perfectionen’ van de winterkoningin begon te spreken, verging hem de melancholie. Graaf Hendrik voegt eraan toe: ‘Iech hab soo vil guts von de grosse Diana [bijnaam van de winterkoningin, die Schmelzing steeds gebruikt] horen saegen, das se och an mir hat ein underdenigen und gehorsam dinar, wie wol ich das geluck niemals gehat hab de selbiege zu sehen.’ Wanneer zij hier eens in het grensgebied zou komen jagen, dan moest Schmelzing hem maar een sauveconduit bezorgen, zodat hij haar op de jacht zou kunnen begeleiden.⁹²

Uit de brieven van Schmelzing aan graaf Floris blijkt dat hij de winterkoningin goed kende en dat hij haar in een ironisch spel op hoofse wijze aanbad. Hij heeft de winterkoningin in 1626 te logeren gehad in Deventer, toen zij naar zijn schilderijen kabinet kwam kijken. ‘Nun hope ik, U.G. heben ok gehort, wat ehr ik gehat in min Gubernament, dat ik hebe gelogirt die Conigin von allen vrouwens in der welt. U.G. fragen diselben doch nach alle schiltereien so diselben gesehen. Ik sende U.G. dit beiligend monstrum [zijn portret], welkes ik bitte U.G. an haer Majesté von minetwegen wollen presentiren, die litteren moeten haer Majesté selbst utlegen.’ (19 oktober). Op 23 november schrijft hij: ‘Dise verleden nacht heft die dagesfrau haeren dagesmann om den wall laten draben.’⁹³ Het [wacht]word waar Henrich. So heft den lakei [Schmelzing zelf] ok die ehr gehat, ende het word von sin Mesterse [de winterkoningin] gehat, als die hier war. Ik will nun segen mede Simeon, omdat ik hier gesehen [heb] die Conigin von allen dames ende in min bedt [ge]schlappen, will ik nun gern sterben.’⁹⁴

In zijn laatste levensjaren had Schmelzing een vriendschappelijke relatie met Constantijn Huygens. Zij hadden elkaar leren kennen in het leger. Huygens was sinds 1625 privé-secretaris van Frederik Hendrik en moest de prins begeleiden tijdens zijn campagnes. Schmelzing was aanwezig op Huygens’ huwelijk in april 1627. Zij hebben met elkaar gecorrespondeerd in de jaren 1625-1629. Ook Huygens was een hoveling, een ‘cavalier’⁹⁵ (zie terug). Hij was gesteld op de ironische toon van de brieven en de conversatie van zijn veel oudere vriend.⁹⁶ In november 1628 richtte Schmelzing het volgende verzoek aan Huygens: ‘Min bitten ware gewesen, dat komenden sondag, den dag von S. Elisabeth, so wolte ik als lakei gern die Conigin besteken mede freie blumen; die frau von Marquett soll mik hermede behelpich wezen, ende heft mik geraden UE to bitten, tot ehren der Conigin somike carmina [verzen] in fransz. wollen up papier setten, so daermede sollen gaan. UE moeten wehl up denken, ik ben der lakei. UE sollen die grote ehr haben von die carmina.’⁹⁷ Huygens voldeed aan dit verzoek en schreef op 14 november 1628 ter gelegenheid van de naamdag van Elisabeth (19 november) het acht-strofige gedicht *Le jour de la nativité de la Reine, pour le Sieur Schmelzing, lacquay de Sa Majesté*⁹⁸:

90. Everett Green, *Elizabeth electress Palatine* 199.

91. Idem, 192-3; Josephine Ross, *The Winter Queen: the story of Elizabeth Stuart* (Londen 1979) 90.

92. RAG, AHG Culemborg nr. 745.

93. Een allusie op het liedgenre ‘serenade’ of een pastiche van Hooglied 3 en 5?

94. Een ironische zinspeling op Lucas 2:29.

95. Smit, *Grootmeester*, 167.

96. Worp ed., *Gedichten van Constantijn Huygens* II, 200, noot 1: ‘[...] ironice pedissequum appellare consuevit [was gewoon zich op ironische wijze lakei te noemen].’

97. Worp ed., *Briefwisseling van Constantijn Huygens* I, 241 (brief z.p., z.j.). De ‘vrouw van Marquette’ was de weduwe van de heer van Marquette (gest. 1625), generaal van de cavalerie.

98. Worp ed., *Gedichten van Constantijn Huygens* II, 200-201. Les appas = bekoorlijk uiterlijk; s’assouvir de = zich verzadigen aan; les ébats = verlustiging, gedartel.

Le plus indigne des Lacquayz,
 Grande Diane, qui aux rayz
 de ton oeil courrent leur fortune,
 Ces rayz qui d'un esclat si doux
 Font que le dieu du jour jaloux
 Nous envie le clair de Lune.

Ce gros Lacuay, qu tes appaz
 Font suivre tes plus chers esbats
 Pour s'assouvir de ta présence
 Vient t'honorer de ces couleurs.
 Non fait: il honore ces fleurs
 du souvenir de ta naissance.

In deze aanvangsstrofen zijn 'petrarkistische' elementen te vinden: de minnaar, Schmelzing, is een onwaardige lakei van zijn geliefde koningin; het zachte stralen van de ogen van de geliefde wordt vergeleken met de stralen van de maan ofwel Diana; de zon is jaloers op die stralen. In het petrarkisme – het literaire idioom en de psychische gesteldheid van de navolgers van de Italiaanse dichter Petrarca – wordt de veredelende liefdesrelatie uitgedrukt in een vaste terminologie. Huygens, zelf overigens anti-petrarkist, maakt er in dit gelegenheidsgedicht gebruik van om de liefde van zijn vriend te typeren.⁹⁹ Het aanbieden van het gedicht en de bloemen is bovendien een kluchtig spel, waaraan hij graag meedoet.¹⁰⁰ De hoofse liefde die Schmelzing aan de dag legt in zijn brieven, wordt ook steeds door ironie begeleid. Zijn liefdesbetuigingen zijn één groot spel. Het is moeilijk vast te stellen of zijn ironie uiteindelijk overgaat in belachelijkmaking.

Wij kunnen het literaire petrarkisme niet direct gebruiken als interpretatiekader voor een schilderij, maar wel indirect. De zeventiende-eeuwse schilderkunst maakt gebruik van het genre liefdesemblematiek en de liefdesemblematiek maakt weer veelvuldig gebruik van het petrarkisme.¹⁰¹ Het is dus belangrijk dat wij ons realiseren dat 'de (gouden) haren' van de geliefde binnen het petrarkisme de strikken of netten zijn waarin de ziel van de minnaar/dichter gevangen wordt. Zo kunnen ook de loshangende haren van het portret van Elisabeth van 1628 een dergelijke betekenis hebben. Het gebaar met de linkerhand legt de nadruk op het haar van de geliefde en de mogelijke betekenis ervan. De opvallende rode kleur van de japon ondersteunt wellicht het liefdesthema.

Het voorafgaande zou inhouden dat ook de andere portretten van de hier behandelde serie emblematische betekenis zouden hebben en dienovereenkomstig geïnterpreteerd zouden moeten worden. Of nu in alle gevallen een emblematische duiding op zijn plaats is, valt hier niet na te gaan. Misschien is slechts sprake van louter navolging van het portret van Elisabeth Stuart uit 1622. Maar het emblematische/petrarkistische spel rond het thema liefde past uitstekend in de hofcultuur van de jaren twintig van de zeventiende eeuw en kan ook heel goed door middel van deze portretten zijn gespeeld. De hoge adel begunstigde in deze periode bijvoorbeeld ook de pastorale schilderkunst, waarin het thema liefde een dominerende rol speelde.¹⁰² In dit verband wijs

99. Voor petrarkisme en anti-petrarkisme verwijs ik korthedshalve alleen naar: Catharina Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde* (Amsterdam 1934); L. Forster, *The icy fire* (Cambridge 1969); Jacob Smit, *Driemaal Huygens. Vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batava Tempe, 't Costelick Mal en de Uytlandige Herder* (Assen 1966).

100. H.W. van Tricht ed., *Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft* (3 dln.; Culemborg 1976-1979) I, 671: Huygens aan Hooft, 9 dec. 1628: '[...] Noch ijert gaet' er neffens in Fransch, dat mij gevercht is gewerden door ende voor Oversten Schmelzing, die de Coninginne van Bohemen (hem seer toegedaan) *speelsgewijze* haren Lacquaij noemt. [...] Het magh dan ook voor eenen *kluchtigen* interim dienen [...] [cursivering van mij], RVG).

101. E. de Jongh, *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1967) en latere publicaties van deze auteur.

102. Peter van den Brink en Jos de Meyere eds., *Het gedroomde land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle 1993); Alison McNeil Kettering, *The Dutch Arcadia. Pastoral art and its audience in the Golden Age* (Totowa 1983) m.n. 11e.v.

ik graag nog op de naam 'grote Diana', die Schmelzing gaf aan de winterkoningin. De winterkoningin wordt daardoor natuurlijk vergeleken met godin van de jacht, omdat zij een befaamd jaagster was. Maar de naam is zeker ook ontleend aan de pastorale schilderkunst en literatuur, hetgeen laat zien dat hij daarmee vertrouwd was.

Slot

Ten aanzien van de persoon van gravin Elisabeth van den Bergh valt in het hier gepresenteerde biografische materiaal, naast een muzikale aanleg die haar aantrekkelijk maakte voor Constan-tijn Huygens, de strijdbaarheid op die zij aan de dag legde, ondanks de problemen die het gedrag van haar vader veroorzaakte. Als een in de Spaanse Nederlanden opgegroeide katholieke vrouw moest zij omwille van haar (potentiële) bezittingen een weg vinden in de Republiek. Na het overlopen van haar vader in 1632 is zij eerst nog in de Spaanse Nederlanden gebleven, maar zij werd daar onder de kardinaal-infant toch niet langer als gewenst beschouwd. Na de dood van haar nicht Maria Elisabeth I (1633) raakt zij verwickeld in processen om de opvolging in het markie-zaat van Bergen op Zoom en het graafschap Bergh, die haar vader is aangegaan. Eenmaal definitief als markiezin gevestigd in de Republiek, bindt zij de strijd aan tegen het protestantisme. Haar militante katholieke houding zorgt voor een breuk met de winterkoningin, met wie zij zo bevriend was.

Als liefhebber van de schilderkunst en verzamelaar van portretten moet Nicolaas Schmelzing het portret van de winterkoningin, toegeschreven aan Van Mierevelt (1622), in Den Haag hebben gezien en bewonderd, eventueel in haar eigen collectie of misschien wel bij Christiaan van Brunswijk, die in de periode 1622-1625 regelmatig in Den Haag verbleef. Het zou niet zozeer een intiem liefdesportret kunnen zijn (naar de opvatting van Weiss en Strong), gemaakt voor haar echtgenoot, Frederik V, als wel een emblematisch portret (in petrarkistische traditie) van een idool dat door velen werd aanbeden. Mogelijk heeft Schmelzing zes jaren later een schilder in Utrecht, in de omgeving van Paulus Moreelse, opdracht gegeven een dergelijk portret te maken om zijn hoofse liefde voor gravin Elisabeth van den Bergh tot uitdrukking te brengen. Zijn vere-ring voor 'de grote Diana' en 'Lieske' is van dezelfde spirituele aard. Sleutel tot de hier gegeven interpretatie van het portret van Elisabeth is de leefwereld rond de persoon van de opdrachtge-ver en die van de winterkoningin.

BIJLAGE: DE HUIZEN VAN BERGH EN BERGEN OP ZOOM

graaf Willem IV van den Bergh 1537-1586		X	gravin Maria van Nassau 1539-1599 (zuster van Willem van Oranje)		
Herman 1558-1611 X	Frederik 1559-1618 X	Hendrik 1573-1638 X	Catharina 1578-1640 X	Anna 1579-1630	Charlotte 1582-1631
Maria Mencia van Wit-tem, markiezin van Bergen op Zoom 1581-1613	Françoise de Ravenel 1583-1629	Margaretha van Witten barones van Boutersem (zuster van Maria Mencia) gest. 1627	Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg 1578-1639		
↓	↓	↓			
Maria Elisabeth I markiezin van Bergen op Zoom, 1610-1633	1. Albert 1607-1656 X Maria Elisabeth I 2. Leonora Catharina 3. Anna Maria	1. Maria Elisabeth II markiezin van Bergen op Zoom, 1611-1671 X Eitel Friedrich van Hohen-zollern-Hechingen 1601-1661 bastaardkinderen: 2. Herman Frederik ca 1605-1669 3. Anna Maria ca 1606-1652			

* Mijn dank voor geboden hulp en informatie gaat uit naar de directie van het Markiezenhof, drs. W.A. van Ham te Bergen op Zoom, drs. E. Domela Nieuwenhuis en mevr. drs. K.E. Schaffers-Bodenhausen te 's-Gravenhage.